

Az evangélikus-katolikus Közös Bizottság dialógusa* (1967–1984)

Móttó: „A katolikus egyházfelfogásnak elfogulatlanul el kell ismernie, hogy az újkori katolikus egyház nagyon sokat köszönhet az evangélikus kereszténység létének. Történelmileg nézve el sem tudnók képzelni a katolikus kereszténység konkrét valóságát egy olyan történelmi helyzetben kívül, amelynek hatásos történelmi tényezői közé ne tartoznának oda az evangélikus kereszténység is (391. l.) ... az evangélikus egyház (keresztényiség) valóban hozzátartozik saját történelmi létezésünkhöz, nem térhetünk ki előle, létezésével konkrét kérdést intéz hozzánk.” (380. l.)

Karl Rahner: A hit alapjai (1983)

Ez az év sajátos kegyelmi idő, „kairosz” a számunkra: 1893-ban ünnepeltük Luther Márton születésének 500. évfordulóját, 1984-ben pedig itt Budapesten rendezzük meg a Lutheránus Világszövetség 7. nagygyűlését. Ez a nagygyűlés Magyarországon azt is megmutathatja, hogy világviszonylatban sokkal erősebb a protestantizmusnak ez az ága, mint a magyar lutheránus egyházzal köztudatunkban élő kép.

Az evangélikus-katolikus párbeszéd mögött ott húzódik az egész ökumenikus mozgalom: a XX. század második felének az az új atmoszférája, amelyben Jézus Krisztus egységakarata jut kifejezésre. Az egymás iránti érdeklődés azonban túlmutat még a keresztény egyházak körén is: a többi világvallással és a nem-hívőkkel, nálunk elsősorban a marxistákkal folytatott párbeszédre. A hatvanas években úttörő kezdeményezésnek számítottak a Paulus-Gesellschaft által létre hívott megbeszélések – ez ma már nem pusztán divat, hanem szükséglet és nagyszerű lehetőség is.

A dialógus külső keretei

A II. Vatikáni zsinat után létrehozott evangélikus-katolikus vegyesbizottság eddigi munkájában három egymásra épülő szakaszt különböztethetünk meg. A Közös Tanulmányi Bizottság a zsinat teremtette légkörben és az Ökumenikus Dekrétum alapján jött létre 1967-ben, közös kezdeményezésként. A zsinaton már részt vettek hivatalos evangélikus megfigyelők. A bizottság először az evangélium és az egyház témáját vette vizsgálat alá. Az volt a cél, hogy ne maradjanak meg udvariassági szinten, merjenek mélyre hatolni, s nyíltan vitassák meg a fontos teológiai kérdéseket mindkét egyház szempontjából. Elhatározták, hogy megszüntetik a zavaró félreértéseket, anélkül, hogy gyors és látványos megoldásokra törekednének, vagy csupán gyakorlati kérdésekre adnának feleleteket. Az

* Elhangzott 1984. január 24-én a budapesti Teológiai Akadémián, a teológiai napok keretében. Az előadást erősen rövidített formában közöljük, kiegészítve az azóta megtartott Közös Bizottság-záró ülés néhány vonásának említésével.

egyes ülésekre szakértőket is meghívtak. Valóban az alapproblémákat tárgyalták. Kiindulópontként az *evangélium* és a *hagyomány* kérdését választották. Elsősorban tehát a bibliikus teológia területén mozogtak, s fölfedezték, hogy rendkívül sok kérdésben megegyeznek a vélemények. A mai bibliatudomány sok kérdésben módosította a hajdani különbségeket, s új megközelítési módot tett lehetővé. Egyik fél részéről sem tartható például az a sarkított ellentét: *vagy a hagyomány vagy a Szentírás*. Nekünk, evangélikusoknak el kellett ismerni a hagyomány jelentőségét a Szentírás kialakulásában, a másik oldalon viszont a II. Vatikáni zsinat megerősítette a Szentírás alapvető jelentőségét az egyház életében.

E tárgyalások során az *evangélium* lett kulcsfogalommá. Az igehirdetést és az Eukarisztia kérdését is az evangélium látószögéből tárgyalták. A katolikusokat meglepte, hogy mi mennyire komolyan vesszük Krisztus valóságos jelenlétét az Eukarisztiában, az evangélikusok viszont a megigazulás kérdésében találták a vártnál sokkal nyitottabbnak a katolikus álláspontot. A tárgyalások összegezéséeként kiadott Máltai Riportban már olyan kérdés is megszólalhatott, hogy a fennmaradó különbségek alapján van-e még egyáltalán értelme az egyházi közösség akadályairól beszélni. Azonosan értékelték a bizottság tagjai nemcsak Krisztus személyét és megváltó szerepét, de a keresztyén ember szabadságát és a világhoz való viszonyát is.

A bizottság felhívással fordult az egyházi vezetőkhez: pásztori felelősségükre figyelmeztette őket, és a testvéri találkozást sürgette a kiengesztelődés érdekében. Hangsúlyozták, az a közös út csak akkor és úgy található meg, ha mindkét egyház alázatosan és becsületesen Jézus Krisztus egy evangéliumának igazsága szerint közeledik a vitás kérdésekhez. „A legfontosabb feladatunk az, hogy az Úrral találkozzunk, aki evangéliumával mindig újra az egységre bátorít bennünket. Ez a találkozás többet jelent minden racionális megfontolásnál. A közös teológiai erőfeszítéseknek tehát a lelki életfolyamat szerves részeként kell beleépülniük mindkét egyház életébe. Ebben a lelki találkozásban az Úr maga erősít meg igéjével, s Lelke által biztosítja azt, hogy jelen van ott, ahol ketten-hárman egybegyűlnek az Ő nevében és egy akarattal kérnek valamit.”

A Máltai Riport idején az is kiderült, hogy egyes kérdéseket részletesebben kell megtárgyalni – elsősorban az úrvacsora, a liturgia, az egyházi szolgálat és az egység modelljének kérdését. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kérdéseket elsősorban nem az egyházjog oldaláról, hanem a biblikusán tájékozódó dogmatika és az egyháztörténet oldaláról kell megközelíteni, tekintetbe véve korunk kihívásait is. Ennek a feladatnak megoldására új összetételű közös bizottságot hívtak létre. (E sorok írója is akkor kapcsolódott bele a munkába.) Feladatul azt tűzték ki, hogy az általánosságokon túl a részletek megtárgyalásához fogjon hozzá anélkül, hogy az egyházszerkezeti kérdésekbe belebonyolódna.

Genf, Róma, Strasbourg, Paderborn ülései esnek az 1973–77 közti időszakra. Majd 1977-ben az kérdés érkezett Rómából, hogy a Közös Bizottság evangélikus része lehetőleg ne adja vissza megbízatását a Dar-es-salaami világyűlésen, hanem a Lutheránus Világszövetség még egy ciklusra hosszabbítsa meg megbízatásukat. Ez meg is történt, és így 1984-ig, ez év tavaszáig azonos összetételben folytatta munkáját a bizottság.

A Közös Bizottság szerkezeti-személyi összetétele

A bizottság magvát az állandó tagok képezik: 1973-tól 6–6, szavazásra jogosult kiküldött (ez 1977-től egy-egy afrikai kiküldött meghívásával bővült ki). A Lutheránus Világszövetség elgondolása szerint evangélikus oldalról mindig egy német, egy skandináv, egy észak-amerikai, egy európai kisebbségi, egy latin-amerikai, egy ázsiai és egy afrikai tagja van a bizottságnak. Az üléseket közös elnökség vezeti, jelenleg Martensen koppenhágai katolikus püspök, aki különben az európai kisebbségi katolikus egyházakat képviseli, evangélikus részről pedig Lindbeck professzor a Yale egyetemről.

Hozzájuk csatlakozik a tanácsadók és szakértők csoportja, akik a tárgyalásokon részt vesznek, de szavazati jog nélkül. Személyüket mindig a tárgyalásra kerülő kérdések alapján választják ki. A felszabadulási teológia szakértője például Columbiából jött, máskor újszövetségi professzor vagy a korai egyháztörténelem szakértője került meghívásra egy-egy híres német, francia vagy amerikai egyetemről.

Részt vesznek a bizottság munkájában a két központ képviselői is: a római Egységtitkárság protestáns, illetőleg evangélikus ügyekkel foglalkozó vezetője most Duprey bíboros és Aloys Klein dr.; evangélikus részről a főtitkár: Dr. Carl Mau és az ún. Felekezeti-közi Osztály titkára: Dr. E. Brand.

A házigazda szerepét a két egyház váltakozva töltötte be, mindig más országban. Az üléseken az a gyakorlat alakult ki, hogy a munkánk során igyekeztünk kapcsolatot találni a helyi egyházzal: résztvettünk igeistentiszteleteken, találkozókat rendeztünk, hogy a helyi egyháztól, a gyülekezettől el ne szakadjunk.

A munka módszere

A tárgyalások nyelve angol és német, kiadványaink is két nyelven jelennek meg. Az ülésre előkészített alapszöveget két felolvasásban dolgozzuk fel – a megbeszélések során módosítva azt. A viták során nem egyszer előfordul, hogy valamelyik fél visszavonul külön tárgyalásra, hogy először egymás között egyetértésre jusson. – A végső szöveg elkészülte után rögzítjük az esetlegesen fennmaradó különvéleményeket. A Máltai Riport még négy katolikus és egy evangélikus különvéleményt tartalmazott, 1973 óta ilyenre nem került sor. Az viszont előfordult, hogy egy anyagon három éven át, tehát hatszori felolvasásban dolgoztunk, s mégsem sikerült végleges eredményre jutnunk.

Eleinte sok kérdést vetett föl a teológiai nyelv különbözősége. A római résztvevők szenttamási kategóriái nekünk hangzottak szokatlanul, a mi biblikusabb veretű kifejezés-módunk viszont a katolikusok fülében hangzott idegenül. Állandóan figyelnünk kellett tehát arra, hogy az azonos kifejezéseken valóban azonos tartalmat értünk-e. Eltérőnek tapasztaltuk kettőnk gondolkodásmódját is. A katolikusok igazságrendszere piramishoz hasonlítható: az igazságok hierarchikusan felépített rendszert alkotnak. Mi evangélikusok viszont körkörösén, krisztocentrikusan gondolkodunk. Ezek a különbségek hosszú különélésünk alatt alakultak ki, de az elmúlt tizenegy év alatt sokat szelidültek, és ma már jobban értjük egymást.

A tanulmányi munkát a kölcsönös információ-csere egészítette ki, s ez is sokat segített egymás megértésében. Újra meg újra föl kellett figyelnünk az egyes kultúrák, nemzetek sajátos helyi színárnyalataira. A brazíliai evangélikus professzor például ismételtén a társadalmi kategóriákat hiányolja megfogalmazásainkból, arra hivatkozva, hogy otthon nem értik a mi fogalmazásunkat. Az afrikaiaknak nincs érzésük a 16. századi európai teológiai vitákra, az indonéz evangélikus laikus egyetemi tanár nem sokat tud kezdeni az Ágostai Hitvallással. A lengyel katolikus professzor is nehezen rágja át magát az evangélikus hitvallási iratokon. Luther és kora legjobb szakértőjének Pfnür, a katolikus professzor bizonyult, aki latinul és németül egyaránt fejből idézi valamennyi hitvallási iratunkat és Luther írásait. Az információ-csere megismertetett bennünket a háttérországok egyházi és egyházközi helyzetével is.

1974-től kezdve a *lelkiség* síkján is találkozhattunk egymással. Ekkor Rómában arra kértük a katolikusokat, hogy naponta együtt tarthassunk ige-liturgiát. Az Egységtitkárság rövid habozás után megadta hozzá az engedélyt, és abba is beleegyeztek, hogy kölcsönösen tarthassunk bűnbánó és bűnvalló istentiszteletet, és részt vehessünk egymás Eukarisztia-ünneplésén, anélkül, hogy a másik fél úrvacsorájához járulnánk (a tényleges részvétel helyett tehát a lelki részvétellel kapcsolódjunk bele az Eukarisztia ünneplésébe). Amióta nem csupán a tárgyaló asztalnál ülünk egymás mellett, hanem a kápolnában is

együtt ülünk és térdelünk, azóta sok-sok áldásban részesültünk. Eddig csak tudtunk róla, milyen gazdag az első 1500 év közös kincse énekekben, imádságban és liturgikus szövegekben. Most mindez élő valósággá lett számunkra, kiegészítve azokkal a kegyelmi értékekkel, amelyekkel közös Urunk mindkét egyházat megáldotta lélekben gazdag emberek által. Római testvéreink együtt énekelnek velünk Luther énekeket, mi pedig velük imádkozzuk Loyola Ignác, Avilai Teréz, Newman, Merton imádságait, Eckhardt és Tauler, Kempis, Assisi Ferenc és Ágoston szövegei mellett.

Az együtt olvasott Szentírás, a közösen mondott hitvallás, az együtt imádkozott Miatyánk, a közös Te Deum és Veni Sancte olyan atmoszférát teremtettek, úgy elmélyítették közösségünket, hogy az minden várakozásunkat felülmúlta. Ilyen jellegű communióhoz, közösséghez, kiengesztelődéshez teológiai viták sohasem vezethettek volna. A közös lelki javakból való részesedés feleltette a heves vitákat, a levegőben izzó ellentéteket, gyakran elsímított áthidalhatatlannak látszó különbségeket is. Egy-egy hetes együttlétnünk során az istentiszteleti élet éppoly lényeges elemévé vált a párbeszédnek, mint a teológiai tanácskozások. Erre a vigasztaló és megerősítő forrásra szükség is volt, hiszen egy-egy ilyen dialógus-ülés igen sok türelmet és megértést kíván, amikor nehezen haladunk előre egymás megértésének útján, de olyankor is, amikor a saját egyházunktól kapott gyanúsításokat kell elviselnünk.

A dialógus tartalma

Tárgyalásaink témáit legjobban kiadványaink jelölik.

A Máltai Riport megjelenése óta azt a feladatot tűzték elénk, hogy részletkérdésekbe bocsátkozzunk az Eukarisztia-Úrvacsora, az egyházi lelkeszi szolgálat kérdéseivel kapcsolatban; próbáljunk felvázolni elfogadható egységmodelleket, s egy-egy egyháztörténeti jelentőségű évforduló kapcsán adjunk ki olyan közös nyilatkozatot, amely túlmegy a formális üdvözlésen vagy emlékezésen, és közös állásfoglalást is tartalmaz.

Legismertebb kiadványunk az Eukarisztiáról jelent meg *Das Herrenmahl – The Eucharist* címmel. 1978 óta tíz kiadást ért meg, s a német és amerikai teológiákon tankönyvként használják. A könyv négy részre tagozódik: 1. Közös tanúságtétel. 2. Közös feladatok. 3. Az Úrvacsora Eukarisztia liturgikus formái a katolikus egyházban és néhány evangélikus nemzeti egyházban. 4. Teológiai következtetések, amelyekből a Krisztus valószínűs jelenlétéről szóló szakasz a legérdekesebb. Ehhez csatlakoznak a két fél kölcsönös ajánlásai egymás egyházai számára. Mi azt ajánljuk a katolikusoknak, hogy: 1. kerüljék a nép részvétele nélküli misét; 2. kapjon minden istentiszteleten nagyobb szerepet az igehirdetés is, és; 3. ha lehetséges, két szín alatt történjék az áldoztatás. Római testvéreink azt ajánlják, hogy legyen nálunk is gyakrabban eukarisztikus istentisztelet is, amelyen lehetőleg az egész gyülekezet vegyen részt, s fűzzük szorosabbra a kapcsolatot az igeliturgia és az Eukarisztia liturgiája között. A testvériség jelének érezzük, ha az egyházak már javasolni is mernek egymásnak, és szeretettel tudjuk fogadni egymás ajánlását.

Az egyházi hivatalról szóló közös közleményünk két kiadást ért meg. Három részből áll: 1. Elvi alapvetés; 2. a szentelési liturgiák összehasonlítása 3. Teológiai következtetések. – Az egységmodellekkel foglalkozó kiadványunk elemzi és elutasítja az eddig fölvetődött egységmodellek többségét (unió, organizáció, abszorpció) – még a zsinati modellt sem tartja megfelelőnek, helyettük „a kiengesztelődött sokféleségben élő testvéregyházak” modelljét tartja megfelelőnek. Ebből a közleményünkben végül is kimaradt az a „mérés vízíó”, amely már egyházi jogi következtetésekig próbál eljutni, mivel ezt egyik fél sem fogadta el.

Az elmúlt esztendő két fontos jubileuma kapcsán aztán a fentemlített közleményeknél jelentősebbé vált az a két közös nyilatkozat, amely nemcsak a szakteológusok szűk körében terjedt el, hanem világszerte az utca embere előtt is ismertté vált. Az 1530-ban meg-

jelent Confessio Augustanara emlékező nyilatkozat címe: *Az egy Krisztus uralma alatt.* (1980.) A Közös Bizottság megállapítja, hogy bibliai, patrisztikai és dogmatörténeti kutatások tárták fel közös örökségünk gazdagságát. Ezek alapján „együtt valljuk meg hitünket a Szentháromság egy Istenben, Jézus Krisztus megváltó művében, a Szentlélemben, és ez a hitünk az egész kereszténységgel összeköt. Még a 16. század nézeteltéréseiben és vitáiban is, evangélikusok és katolikusok egyek maradtak a keresztény hitnek a központi és fontos igazságaiban.” – Együtt tesznek tanúságot arról is, hogy az az „üdvösség, amit Krisztus halálával és feltámadásával szerzett, az evangélium hirdetésével és a szentségek nyújtásával jut el az emberekhez a Szentlélek által.” – Az Ágostai Hitvallás második részében található, a visszaélésekkel foglalkozó szakasz harcias hangja a korabeli visszáshelyzetből érthető, a helyzet azonban ezen a téren napjainkban gyökeresen megváltozott.

A Luther-jubileum kapcsán 1983-ban a bizottság *Luther Márton: Jézus Krisztus tanúja* címen adott ki közös nyilatkozatot. Ebben először áttekinti a történelmi múltat, amely az egymással folytatott küzdelemből lassan a megbékélés felé vette irányát. „Az évszázadok folyamán Luthert egészen ellentétes módon ítélték meg. A katolikusok számára hosszú ideig kimerítette az eretnek fogalmát. Azzal vádolták, hogy ő a nyugati egyházszakadás tulajdonképpeni okozója. Evangélikus oldalról viszont már a 16. században megkezdődött Luther személyének dicsőítése, hithősként emlegetése, amihez nem ritkán még nacionalista heroizálás is járult. Mindenek előtt azonban Luthert egy új egyház alapítójaként értelmezték.” – „Korunkban az evangélikus és katolikus Luther-kutatás csakúgy, mint a mindkét egyházban folyó tudományos bibliakutatás utat nyitott a lutheri reformáció központi ügyének és szándékának megértéséhez.” – „A történelmi eseményeket sem visszafordítani, sem meg nem törtéنتé tenni mi már nem tudjuk. Amit azonban tenni tudunk, az az, hogy eltávolítjuk a negatív következményeket, kutatjuk az okokat és bevalljuk kölcsönösen a bűnöket. Végül pedig begyógyítani a sebeket úgy lehet, ha a reformáció pozitív céljai mind az evangélikusok, mind a katolikusok ügyévé válnak.”

„A történelem folyamán a lutheri örökség sok tekintetben megrövidült és torzulásokon ment keresztül. A Luther művéért érzett minden hála mellett az evangélikus egyházak ma személyének és művének határait éppen úgy látják, mint tetteinek néhány negatív következményét.” „A mi évszázadunkban katolikus körökben Luther személyének és szándékának intenzív újraértékelése kezdődött.” Ezt az új magatartást jól fejezik ki Willebrands bíboros szavai: „Ki az, aki tagadni merné ma, hogy Luther Márton mélyen vallásos személyiség volt, aki becsületesen és teljes odaszánással kereste az evangélium üzenetét? Ki tudná vagy akarná tagadni, hogy annak ellenére, hogy harcolt a római katolikus egyház és az apostoli szentszék ellen – az igazság érdekében nem szabad elhallgatnunk ezt sem –, megtartotta az ősi katolikus hit jelentős részét? Valóban, nem az az igazság, hogy a II. Vatikáni zsinat olyan követeléseket is teljesített, amiket először Luther Márton juttatott kifejezésre? . . .”

A dialógus visszhangja a két egyházban

Azt szinte mindenki elismeri, hogy olyasminek vagyunk tanúi, ami több mint 400 évet váratott magára, hiszen az egykor csak két pártnak, két félnek nevezett csoport egyre jobban elszakadt egymástól, az ellentétek egyre fokozódtak, s kölcsönös ellenségeskedéssé fajultak. Az utak egyre jobban elváltak, s már nemcsak a tanításban, hanem a lelkiéletben és az egyházzervezetben is jelentkeztek, sok fájdalmat és keserűséget okozva mindkét odalon. Hogy ez mennyire gyöngítette evangélium-hirdető szavunkat, azt különösen a missziókban érezték meg sokan.

Azt is örömmel fogadták legtöbben, hogy bizottságunk nem a múlt hitvitáit elevenítette fel, hanem új stílusú és tartalmú beszélgetés indult, amely bátran nyúlt hozzá a legkényesebb kérdésekhez is. Az egyszerű hívek is megérezhették, hogy itt *valami új* kezdődött el:

a tárgyaló felek nemcsak a saját igazukat hajtogatják, hanem kíváncsiak a másik igazára is. A kétoldalú eszmecsere gazdagította az egymás iránt kialakuló szeretet is, az elfogadásnak és ajándékozásnak kétirányú cseréje. A Lutheránus Világszövetség főtitkára a Lutherische Monatscheffe hasábjain (1984. 24. l.) egy interjúban így értékelte munkánkat: „Az azt hiszem, az elmúlt 15 év párbeszéde és kapcsolata segítettek abban is, hogy a római katolikus egyházban egészen újszerű Luther-értelmezés alakult ki. Természetesen mi is csodálkozunk azon, hogy hányféle és milyen mértékben értékelik ma Luthert; ehhez tartozik az, amit a Vatikánból hallunk mostanában a pápa kijelentéseiként.” II. János Pál pápa így nyilatkozott az Ágostai Hitvallás kapcsán, sajnálatát fejezve ki az elmúlt évszázadok eltávolodása miatt: „Annál boldogabbak vagyunk ma, hogy egyre tisztábban látjuk: bár a hídépítés akkor (450 évvel ezelőtt) nem sikerült, de a pillérek a viharban is megmaradtak. Az időtálló és erőteljes dialógus az evangélikus egyházzal, amit a II. Vatikáni zsinat tett lehetővé, arra készítette minket, hogy fölfedezzük, milyen nagy és biztos a keresztény hitünk közös fundamentuma.”

Természetesen negatív hangok is hallatszottak mindkét oldalról. Egyesek túlságosan gyorsnak, mások túlságosan lassúnak tartották a közeledést. Többen hiányolták, hogy keveset foglalkozunk a mai világ problémáival, nem mertünk belemenni gyakorlati kérdésekbe (pl. a vegyes házasság problémája), Európa-centrikus a párbeszéd, egyenlőségjelet teszünk a kisebbségi és a többségi helyzet között, kerüljük az egyházi jogi következményeket s ezzel az egyházszervezet kérdéseit stb.

Fontosnak látszik az is, hogy a párbeszédet sohasem a többiek, az egyéb felekezetekhez vagy világnézetekhez tartozók elleni szövetség indította. Az az őszinte s valóban konstruktív cél vezette a bizottságot, hogy a meglévő értékeket fedezzük föl egymásban: újfelfedezésre törekedtünk és nem új találmányokra. Nem csupán közös kincseinkre s egykori egységünkre találtunk, hanem azzal fedeztük fel: *közös a hitünk*, ugyanabban a Krisztusban hiszünk, akinek az uralma alá tartozunk. Bizonyossá vált, hogy akár a múltba tekintünk, akár a jövőbe nézünk, figyelembe kell vennünk egymást.

A jövő távlatai

A Közös Bizottság jelenlegi összetételében ez év február 27–március 3. között tartotta utolsó ülését Rómában. A Közös Bizottság összegezte és értékelte 11 évi munkáját. Elkészített egy dokumentumot: „Arccal az egység felé: modellek, formák, fázisok az evangélikus – római katolikus egyház egységében.” – A Közös Bizottság ismét meghallgatta tagjainak beszámolóit az evangélikus-római katolikus kapcsolatok tényleges helyzetéről regionális szinten és javasolta, hogy indítsanak vagy folytassanak dialógust az egyes nemzeti egyházakban. Ezekben a dialógusokban fel kellene használni mindazt az anyagot, amivel a Közös Bizottság foglalkozott. Ez előmozdítaná a kölcsönös jobb megértést és szinkronba hozná a nemzetközi és a helyi felekezetközi dialógus munkáját.

A záró ülés kiemelkedő eseménye volt, hogy II. János Pál pápa magánkihallgatáson fogadta a Közös Bizottság tagjait.

A realitások talaján maradván megállapíthatjuk, hogy a Közös Bizottság jelentős munkát végzett, olyan iratokat alkotott, olyan kérdéseket tisztázott és olyan légkört teremtett, amiről ötven, negyven, vagy harminc évvel ezelőtt sem lehetett álmodni sem. Véleményem szerint a „két egyház” között folytatott dialógus iránya visszafordíthatatlan. Továbbra is szükség van ennek az iránynak a tartására. Őszintén kívánom, sok-sok munka után, hogy legyünk mi hazánkban is szinkronban a nemzetközi felekezetközi dialógussal, a szakemberek adják át ismereteiket az egyházak tagjainak és életgyakorlattá válják mindaz, ami lehetséges. A „két egyház” nem két filozófiai rendszer, hanem két emberi közösség, ugyanannak a Krisztusnak az uralma és szolgálata alatt élő, azonos küldetést kapott tanítványok egy közössége.